

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXI/1—5

**БЕОГРАД
1996**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXI (нова серија)

Св. 1-5 (1996)

САДРЖАЈ

In memoriam

Митар Пешикан (1927-1996) (ДРАГО ЂУПИЋ)	1
Библиографија Митра Пешикана (АНДРЕЈ ПЕШИКАН)	8

Граматика и правопис

О неким значењима у заменичким (и прилошким) речима на к- (ИРЕНА ГРИЦКАТ)	21
Глагол између рјечника и синтаксе (СРЕТО ТАНАСИЋ)	24
Непроменљиви придеви у српском језику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	35
Развој правописних схватања код Срба у 19. веку (ВЛАДО ЂУКАНОВИЋ)	55
Неке правописне дилеме (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	65

Лексикологија и лексика

О <i>бојити/фарбаџи</i> и још понечем (МИЛКА ИВИЋ)	71
О платисемији (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	76
Експресивна и стилска употреба збирних именица са суфиксом <i>-ија</i> (СТАНА РИСТИЋ)	85
О неким парадигматским лексичким скуповима (РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ)	96
О компаративима придева с префиксима <i>о-</i> и <i>ио-</i> (РАДА СТИЈОВИЋ)	106
Народни називи за кишу са сунцем (БИЉАНА СИКИМИЋ)	110
Окамењена имена. Прилог познавању предсловенских остатака у орони- мији Црне Горе (АЛЕКСАНДАР ЛОМА)	121
Оними са основом <i>сѣрж-</i> (ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ)	133
Етимолошке белешке (<i>бага, баглама, баге, багла</i>) (СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ)	137
Неки примери укрштања романске и оријенталне лексике (ЗОРКА КАШИЋ)	141
Именице на <i>-ура</i> у нашем језику (АСИМ ПЕЦО)	146
Творба придева са префиксом <i>не-</i> (ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ)	163

Стилистика

Из поетског језика М. Црњанског — у светлу Јакобсонових учења (ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ)	171
<i>Стил</i> — појам и дефиниција (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	179

ВЛАДО ЂУКАНОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

РАЗВОЈ ПРАВОПИСНИХ СХВАТАЊА КОД СРБА У 19. ВЕКУ (о translацији фонема у графеме и основном правописном принципу)

У раду се разматрају могући типови корелације фонема и графема и проблематизује се традиционално схватање „фонолошког правописа“, које подразумева однос „једна фонема=једна графема“, у контексту развоја правописних схватања код Срба у првој половини 19. века.

Теоријске праснове савременом схватању правописа, као што је познато, поставио је Сава Мркаљ у *Салу дебелог јера* 1810. године. Он се, тачније, бавио само једним сегментом правописа — питањем корелације елемената скупа фонема са елементима скупа графема. Мркаљ је у елаборацији проблема пошао психолошким смером од *написаног* ка *изговореном*, те је разлучивао следеће односе између та два скупа:

1. „Единозвучна писмена“ — једна графема представља једну фонему (нпр. *а, б, в, г, д* ...);
2. „Многозвучна писмена“ — једна графема представља више фонема (нпр. *џ : /џ/, њ : /њ/, џи : /шт/*);
3. „Звукопремљљива писмена“ — једна графема представља различите фонеме (нпр. *в : /в/, /и/; њ : /и/, /ј/*);
4. „Замљљива писмена“ — више различитих графема представља једну фонему или једну секвенцу фонема (нпр. *е, ѓ : /је/; у, г : /у/; и, њ, в : /и/*).¹

У предложеном решењу, међутим, он је променио психолошку перспективу и активирао смер од *изговореног* ка *написаном*. Другим речима, он је на прво место поставио питање скупа фонема у српском језику, први је дефинисао тај скуп² и први је успоставио једнозначно

¹ Мркаљ (1810: 6–9).

² У Мркаљевом попису фонема недостаје једино фонема *ц*, као што примећују Могуш и Вончина (1983: 20–21), али они, с разлогом, претпостављају да је за њу резервисана графемска репрезентација *џ*, коју налазе на једном месту у Мркаљевој књижици (*Мађарска*).

пресликавање фонемског у графемски скуп. Тај његов смер и попис преузео је Вук 1814. године у Писменици.³

Шта је Вук у Писменици подразумевао под *правописом*? Он каже да се писменица може поделити на три дела — на „правописанње и правописовање ричи“, на „познавање и склањање ричи“ те на „состављање разговора из ричи“. У првом делу „требало би говорити: *о њисменима; о срицању, о чииању, о гласоударењу; о уио-џребљавању различни знака* (као што је точка, запіата и пр.) *и велики њисмена*.“⁴ Правопис би се, дакле, бавио скупом графема, интерпункцијом и писањем великог слова. Надаље у Писменици Вук, сасвим прагматично и позивајући се на Мркаља, од свега овога говори само о скупу графема, тачније о сувишности и неопходности појединих графема, јер и сам у предговору претпоставља: „Перва и највећа критика, која ће срести ову моју Писменицу, бит’ ће сверху начина правописања ...“⁵ Другим речима, у Писменици је забележен почетак теорије правописа, у коме из практичних разлога фигурира само један елемент: функционалност скупа графема.⁶ Тиме је Вук направио прву вододелницу са дотадашњим правописним узусом и са својим будућим противницима.

Већ 1816–1817. године Вуку се отворио нови сегмент садржаја појма *правопис*. Љуба Стојановић претпоставља да је практична потреба узбучавања одредница за речник довела Вука пред дилему да ли писати по „етимолошком“ или „фонетичком“ правопису, како Стојановић дефинише тај проблем.⁷ О овоме се Вук нашироко консултовао с Мушицким, те с Гершићем и Соларићем. У свом првом писму о овом проблему, упућеном Мушичком, Вук је поставио проблем: „Шта мислите вы: треба ли писати, *женидба, свадба, удадба, џросидба, косидба, или жениџба, сватџба, удаџба* и пр. *клубко* или *клуџко? Шибка* или *шиџка? узкџй* (узакъ) или *ускџй? задуџбина* или *задужбина? Гаџникъ, џомотџникъ, добросреџникъ* или *гаџнџикъ, џомотџнџикъ, добросреџнџикъ?* Немојте се вы ту одмахъ уплашити и побџћи корџну прозваномъ, него добро промџслите и потражите имаю ли другџй езыци тако што (као *мозакъ, мозга, дрозакъ дрозга!*) Или писати *џаџче, џаџчџй, џаџчица, или џачџй, џачица? мачче, маччеџина, маччица, маччџй, или маче, мачеџина, мачица* и пр. *џуџице* или *џуџе? срџчаница срчаница*.“⁸ Вук је овде, заправо, поставио проблем примене свог скупа графема, који се манифестује кроз проблем

³ В. у СПГС I, 10, 12.

⁴ СПГС I, 8.

⁵ СПГС I, 6.

⁶ Клајн (1976: 64): „Функционално је у правопису оно што је *дисџинкџивно* (у односу на значење) ...“

⁷ Стојановић (1924: 136). Разлог је сасвим логичан (с обзиром на основно начело кога се Вук држи) и сасвим практичан. Вук у августу 1816. године пише Копитару да су речи за Речник „веџ одавно скупљџне, и постављџне у азбучнџй редъ ...“ (Преп. I, 164), али нема никаквих назнака какво је решење тада примењено.

⁸ Преп. I, 122.

бележења гласовних промена (једначење по звучности, дисимилација, упрошћавање сугласничких група). У преписци с Гершићем допунио је проблем једначењем по месту творбе (и променом *л* у *о* на крају слога). Битно је, међутим, да поставка и Вуково решење проблема гласовних промена нису доносили никакве начелне измене у мркаљевском скупу фонема које треба бележити, односно у предложеном скупу графема⁹. Решењем за које се определио Вук је направио другу вододелницу са дотадашњим правописним узусом и са својим будућим противницима.

И за друге ауторе правопис је, најпре, и формално био део граматике. Тако је нпр. код Павла Соларића, Милована Видаковића, у рукопису Бабукићеве српске граматике, код Димитрија Милаковића, Јована Поповића, Илије Захаријевића, Петра Нинковића, Владимира Вујића. Неки од ових аутора, истина, нису обрађивали у својим граматикама правописна питања, али су сви експлицитно помињали правопис као део граматике. Код свих ових аутора постоји практично једногласје — правопис чине *правила примене скуиа графема* (која су увек на првом месту и најобимнија), *правила дељења речи на крају реда* и *правила иншеријункције*, што се углавном слаже и с Вуковим схватањем изнетим у Писменици. Такво схватање правописа код Срба траје све до краја 19. века, закључно с Новаковићевом граматиком из 1894. године.¹⁰

Дакле, већ у периоду од 1810. до 1817. године отворена су четири темељна теоријска питања која се тичу схватања правописа — 1) питање броја елемената апстрактног скупа фонема, 2) питање корелације апстрактног скупа фонема и апстрактног скупа графема, 3) питање корелације фонема и графема при бележењу конкретних фонема и (одређених) комбинација фонема, те 4) питање корелације фонема и графема при бележењу фонетских промена на морфолошким границама унутар речи.

Погледаћемо како се према овим питањима односе две супротстављене ортографске концепције, „вуковска“ и „умерењачка“, средином 19. века.¹¹

⁹ Уп. Мркаљ (1810: 13): „Колико се до мога мнђниа каса, требало би нам писмена *дъ љъ нъ* (као што имамо *ѣъ*) под каквим нибуд обликом изрезати, пак танкому еру онда казати пут за дебелим. Тако би азбука наша добила 29 писмена ... Сва би нђна писмена онда јединозвучна била. Она би управ у оно совершенство дошла, кое азбуки еднога езика принадежи.“ Вук је, наравно, графички обликовао ова слова и додао графему (и фонему) *џ*, уз напомену да је *џ* „код нас готово само за туђе рјечи (осим увјецбати, нарудбина).“ Уп. Вук (1818: XXXV).

¹⁰ У 19. веку правопис је био издвојен у самосталну целину тек три пута: 1836. Евгеније Јовановић објавио је у Будиму књижицу *Орвографіа сербска*, 1852. Димитрије Тирол у Темишвару *Общеуѣитребиѣелъный ѣравоиѣсь србскогъ езъка за уѣиѣребленіе уѣеће се србске младежи*, док је у Гласнику Друштва српске словесности исте године објављен *Србскій ѣравоиѣсь* Јована Стејића.

¹¹ Као главног представника „умерењачке“ концепције узећемо Јована Стејића, писца *Српског ѣравоиѣса*, и решење које он у свом правопису предлаже. О „умерењачкама“ в. Суботић (1991: 92).

На нивоу апстрактних скупова, из перспективе *транслације фонема у графеме*, теоријски се могу издвојити следећи односи између фонема и графема:

1) стабилна корелација монограмског типа: једна и увек иста фонема има једну и увек исту графемску репрезентацију (/б/ : б, /к/ : к, /о/ : о, /њ/ : њ);

2) нестабилна корелација монограмског типа: једна и увек иста фонема има једну али не увек исту графемску репрезентацију (/и/ : и, *ѝ*, њ; /ј/ : *ѝ*, *и*)¹²;

3) стабилна корелација диграмског типа: једна и увек иста фонема има једну и увек исту графемску репрезентацију (/љ/ : *љ*; /њ/ : *њ*; /ћ/ : *ћ*; /џ/ : *џ*).

Како свака фонема има дискретну графемску репрезентацију, сва се ова три типа корелације могу идентификовати као *фонолошка корелација*. Под наведеним условима на фонолошкост корелације не утичу ни стабилност/нестабилност корелације ни структура графемске репрезентације фонеме.¹³

На нивоу бележења конкретних фонема и комбинација фонема ситуација је сложенија. Поменути типовима односа, опет из перспективе транслације фонема у графеме, могу се додати и следећи:

4) нестабилна корелација диграмског типа: једна и увек иста фонема има једну али не увек исту графемску репрезентацију (/и/ : *ѝ*, *ѝѝ*).

5) стабилна корелација монограмског типа с контракцијом у графема: две и увек исте фонеме имају једну и увек исту графемску репрезентацију (/ја/ : *ја*, /ју/ : *ју*);

6) нестабилна корелација монограмског типа с контракцијом у графема: две и увек исте фонеме имају једну али не увек исту графемску репрезентацију (/је/ : *ѝ*, *е*).

¹² Занимљиво је да се графема *ѝ* не јавља у Стејићевом попису слова наше азбуке, али да се њена употреба нешто даље нормално прописује, уп. Српски правопис, 1852: 4, 8.

¹³ Насупрот уобичајеном тумачењу фонолошког односа који се представља као однос једне фонеме према једној графема (схваћеној као један типографски знак, слово), мислим да се на теоријском нивоу нужно мора говорити о односу једне фонеме према једној графемској репрезентацији. На однос *графема : графемска репрезентација* различити аутори упозоравају различитим терминима, најчешће разлучујући слово од графеме. Тако В. Блажек дефинише графеме као слово или неколико слова, који стоје у односу према једном и само једном звуку или према једној и само једној комбинацији звукова (в. Аморова, 1977: 94). Френсис разлучује графеме (које се састоје од једног слова) и комбинације графема (које се састоје од два или више слова), а Аморова (1977: 94) закључује како у његовој концепцији постоји структурно изједначавање слова и графеме. С друге стране, Маклохлин и Хол гледају на графеме као на структурне јединице независног писаног система, које, као такве, могу стајати у односу према словима а да се не поклапају с њима. Отуда њих двојица деле графеме на прсте и сложене (диграме), при чему се у случају сложених графема не ради о њиховим слободним комбинацијама, него о ентитетима који функционишу као недељиве графемске јединице (в. Аморова, 1977: 94–95).

7) стабилна корелација диграмског типа с контракцијом у фонеме: две и увек исте фонеме имају једну и увек исту графемску репрезентацију (/ље, ља, љу/ : *љѣ, ља, љу*, /ње, ња, њу/ : *нѣ, ња, њу*).

И у овим случајевима, из перспективе транслације фонема у графеме, можемо говорити о фонолошкој корелацији, јер свака од секвенци фонема има дискретну графемску репрезентацију.

Фонолошка корелација, дакле, има седам варијетета у два суб-морфемска нивоа успостављања везе између изговореног и написаног. У нашем случају (што подразумева српски језик и вуковску ћирилицу¹⁴) начелно је прихваћена искључиво *стабилна корелација монограмског типа*.¹⁵ Кажем „начелно“ зато што се овај стабилни однос аутоматски дестабилизује, чим се с нивоа узајамног односа апстрактних скупова фонема и графема, односно с нивоа бележења појединих фонема и појединих комбинација фонема, пређе на ниво примене скупа графема, већ у равни морфолошких граница у оквирима лексема. Ту се питање фонолошке корелације фонеме и графеме усложњава преласком на нови ниво, укврштајући се с питањем бележења фонетских промена у поменутих оквирима. Јасно је, наиме, да питања писања фонеме /j/ између различитих фонема¹⁶ или бележење алтернације *м/н* испред *б*¹⁷ немају исти ранг, из перспективе бележења изговореног, као једначење по звучности или палатализација. Прве две појаве спадају у флексибилне, слабије дискретне фонетске промене, потоње у фиксне, изразито дискретне фонетске промене. С друге стране, прелазећи на нови ниво, ниво примене скупа графема у бележењу лексема, сусрећемо се с новим низом односа фонема и графема, који се практично класификују према томе шта се од фонетских промена региструје на нивоу лексема.

На том нивоу можемо разлучивати следеће *јравописне принципе*:

1. фонетски принцип — региструју се све фонетске промене у оквирима лексема;
2. фонолошки принцип — региструје се фонемски састав конкретних лексема, тачније, у лексемама се: а) региструју фонолошки

¹⁴ За разлику, рецимо, од мркаљевске ћирилице у којој постоји комбинација 1. и 3. типа корелације.

¹⁵ Такав теоријски однос фонема и графема, по својој природи, носи у себи наговештај могућности *фонетског односа* између изговореног и написаног, а било је и покушаја да се он у српском језику практично оствари. Код Стејића стабилна корелација монограмског типа постоји у бележењу следећих фонема: /б, в, г, д, љ, ж, з, к, л, м, н, о, п, р, с, т, њ, ф, х, ц, ч, ц, ш/; не важи у потпуности за фонеме /а, е, и, у, ј, љ, њ/.

¹⁶ Уп. шта Симић (1991: 87) каже о „великој акустичкој и артикулацијској нестабилности“ фонеме /j/. В. о истом и Костић (1979: 91–92), Ђорђевић (1984: 113), Симић/Остојић (1981: 187–188). Ова артикулацијска нестабилност чини сасвим логичним правописне недоумице око бележења фонеме /j/, и у невуковским и у вуковским верзијама српских правописа.

¹⁷ Симић (1991: 155): „Слабост нормe проистиче у овом случају од неуведљивости њене мотивације: дистинкција у писању није чврсто утемељена на разлици у изговору.“

условљене алтернације на граници између морфема, односно на граници морфолошких и творбених јединица, што заправо значи да се региструје састав сваког појединог аломорфа (једначење по звучности, по месту и начину творбе, упрошћавање сугласничких група); б) региструју се морфолошки и творбено условљене алтернације (палатализација, јотовање); в) региструју се неке фонетске промене у сугласничким групама независно од њихове позиције (дисимилација, сугласничке групе у позајмљеницама);

3. морфонолошки принцип — региструје се фонемски састав репрезентативног (јаког) аломорфа, а игнорише се фонемски састав осталих аломорфа¹⁸; другим речима, границе између морфема су блокиране;

4. историјски/етимолошки принцип — не региструје се актуелни фонемски састав лексеме него се задржава њен наслеђени графички лик¹⁹;

5. идеографски принцип — графеме нису корелати фонема, него графички маркери одређених морфолошких и семантичких категорија²⁰.

Још откад су Шафарик и Даничић 1847. године експлицитно формулисали питање правописног принципа као однос „историјског/етимолошког“ и „фонетичког“ правописа постоји у нашој лингвистици одређен степен неоснованог апсолутизовања тих двајца принципа. Они се разлучују све време, али је суштину спора око главног правописног принципа најјасније изнео Јован Хаџић у *Трећем уџуку* 1846. године,²¹ на што је са супротних гледишта одговорио Даничић 1847. године у *Рајту за српски језик и његово правопис*. У чему се разликују та два гледишта? Прва је разлика у гледању на скуп потребних графема, али је много занимљивија друга разлика, она која се тичала основног правописног принципа. Хаџићево правописно решење уважавало је у доброј мери фонолошки принцип. Он је регистровао, рецимо, морфолошки и творбено условљене алтернације (палатализацију и јотовање),²² али је до поларизације долазило код фонетски условљених алтернација на граници морфема (једначење по звучности, по месту и начину творбе, упрошћавање сугласничких група). Када се занемаре појединачна застрањивања и с једне и с друге стране, остаје утисак да разлике нису биле тако велике, као што се може учинити када се каже да су била супротстављена два правописна принципа. Ова два принципа су, заправо, коегзистирала, уз ограничено присуство историјског/етимолошког и идеографског принципа.

За илустрацију ове тврдње могу послужити општа правила правописа која даје Димитрије Тирол: „Правопис управља се по слѣду-

¹⁸ Уп. Брозовић (1988: 108).

¹⁹ Уп. Суботић (1991: 95): „Оно што је у прошлости било морфонолошки, или чак фонолошки правопис, са изменама у језичком систему (пре свега гласовним), са синхроног аспекта је историјски принцип, у њему се огледа старије а не актуелно стање у језику.“ (Истакао В. Ђ.)

²⁰ Види детаљније у Суботић (1991: 94–95).

²¹ СГПС III, 219–220.

²² СГПС III, 232–233.

јућимъ основоположењима. 1. Србске рѣчи ваља писати, као што се нај правилне изговараю. 2. Особито ваља на коренитость рѣчій пазити; па зато производне рѣчи мораю се онымъ писменима писати, као што е корена написана была ...²³ Или, рецимо, Илїја Захаријевић: „Главное е правило правописаня: Речи треба онако писати, као што се правилно и изговараю.“²⁴ Тирол, дакле, у прва два правила поставља оба принципа, и фонолошки и морфонолошки, и оба уважава. Фонолошки принцип он уважава, јер каже, на пример, „кадъ у сложенымъ рѣчма после з дође *й, ѡ, х, к, ц, ч*, онда се претвори з у *с*, н. пр. *расіейѣ*, *искусїи*, *исїокъ*, *исїиснуйи*, *ускрсъ*, *исходъ*, *исчезнуйи*, *исцѣлїи*, и т. д. По овоме дакле не ваља писати *разїейѣ*, *изкусїи*, *изїокъ*, *изїиснуйи*, *ускрсъ*, *изходъ*, *изчезнуйи*, *изцѣлїи* ...“²⁵ Морфонолошки принцип, пак, уважава када прописује: „... производне рѣчи мораю се онымъ писменима писати, као што е корена написана была, н. пр. *градскїй*, *людскїй*, *Србскїй*, *усїмено*, одъ *градъ*, *люди*, *Србинъ*, *усїа*; а не *грацкїй*, *Срїскїй*, *усмено*.“²⁶ Мале разлике у детаљима постоје у Стејићевом правопису, али и он уважава оба принципа, и фонолошки и морфонолошки. Тако за префиксе *из*, *раз* и *уз* испред самогласника и испред сугласника *б, в, г, д, ж, л, м, н, р, с, ц* Стејић предлаже морфонолошко решење, а за исте префиксе испред сугласника *к, ѡ, ѡ, х, ш* предлаже фонолошко решење.²⁷ Или, рецимо, о предлогу *с* он каже: „И у сложенымъ рѣчима правилно остае у овој частици писмо *с* неизмѣнѣно, изузевши неколико оваковы рѣчи, у којима се пред *б* и *г*, место *с*, пише *з*, на пр. *збогъ*, *збыл*, *збыти се*, *зборъ* ...“ Опет имамо комбинацију фонолошког и морфонолошког принципа.

Одавде се види да је фонолошки принцип веома заступљен и у ономе што се у нашој литератури паушално подводи под „етимолошки правопис“. Проблем је, заправо, лежао у мањем или већем степену уважавања фонолошког односно морфонолошког принципа, у ограниченом броју типских позиција, али је потка текстова писаних „супротстављеним“ правописним узусима средином 19. века фонолошка. „Историјски/етимолошки“ правописни принцип распознаје се понајпре у (сасвим недоследном) задржавању *ѣ* и *ы*. Када је коначно прихваћена реформисана, редукована азбука, етимолошки принцип се угасио, а све до наших дана преостала су поједина типска решења која уважавају морфонолошки принцип.

У расправама које су се водиле о Вуковим решењима ова се питања каткада разлучују, каткада не, али су ипак присутна. Из тих расправа види се да је проблем *й* *равойиса*, осим два темељна питања, у себи обједињавао читав комплекс проблема, који се временом лагано тањило.

²³ Тирол (1852: 3).

²⁴ Захаријевић (1847: 101).

²⁵ Исто, 6.

²⁶ Исто, 3.

²⁷ Српски правопис (1852: 8–9).

У том комплексу на првом месту стоји повезаност питања правописа (и скупа графема и правописног принципа) с питањем типа стандардног језика, односно с питањем основице стандардног језика. Нарочито је избор лексике, тј. проблем њеног посрбљавања или славенизирања, представљао јак аргуменат обема странама²⁸.

Следи затим питање повезаности процеса читања и писања, односно темељни однос између изговореног и написаног. Мркаљ и Вук мењају дотадашњи смер *писање* → *говорење*²⁹, који је, могло би се рећи, психолошка основа „етимолошког“ типа правописа, у смер *говорење* → *писање*, који је психолошка основа „фонетског“ типа правописа. У овом контексту занимљива је следећа Брозовићева опаска: „Оставе ли се по страни стари станд. језици с хисторијским правописним начелом ... и разматрају ли се само млади или релативно млади станд. језици, онда долази у обзир (уколико није преузет какав готов туђи правопис) само избор или морфонолошког начела ... или пак избор фонолошког начела ...“³⁰ У нашем случају избор фонолошког или морфонолошког начела није била једина могућност избора, јер смо ми имали управо ситуацију историјског наслеђивања правописа, ситуацију континуираног правописа, тако да ни психолошки смер који у први план ставља написано није био без основа. Међутим, главну улогу одиграла је горепоменута истовремена промена основице стандардног језика, која је омогућила и олакшала оптимизацију правописа, што је Вук добро осетио.

²⁸ Уп. нпр. шта каже Адам Драгосављевић (1840: 81): „Како кои народъ стане на своје езъку књи́ге писати и читати, и како се мртвѣи езъкъ са живимъ промене; таки ту и ортографія, коя ништа друго не, већ альѣна речѣи, промену свою добыва.“ Или сам Вук у *Одговору рускоме рецензенту* из „Данице“ за 1826. годину: „Раићева је најславнија рукотворина *Историја народа Славенски* ...; али је у њој језик, као што је свима познато, *никакав*, т. ј. нити је Славенски ни Руски, а још мање Српски, него бесправи́лна смјеса сватри језика ...; а како је *никакав* језик, тако је *никаква* и ортографія.“ (СГПС II, 277) С друге стране, нпр., Добрић: „... ми морамо оне речѣ, нејмако́је у србском, од славенског узѣмати. То признаемо, то е общѣе ми́шлене: о том е уверен сваки србски писатељ, потом се већ и влада ... А кад ми од славенског эзѣка речѣ узѣмати морамо, зашто неби ми и *славенску Азбуку* узели, уколико нам служѣти може.“ (СГПС II, 144)

²⁹ В. нпр. његову племику с Добрићем 1821. године. Добрић у Додатку Новина српских каже: „Може бити рећи́ће когод менѣ се тешко на то писане навѣннут; ... то смо исто имали у старој Азбуци, коју смо само читали, гледајући очѣма мутним, и неспѣтѣвајући, зашто е ово слово овде, а не друго!“ (СГПС II, 145) Или старца Куцкала који 1821. године каже: „Одовуд се види, да сваки́ народ у правом писану свог почетку без *написане* Грамматѣке своје и може бити и мора зато, што се ова, ако ћемо да савршенѣи буде и подпуни́я, не само из беседног, него и из писменог эзѣка правити има; премда се прѣвѣи Грамматѣке своје почетак, слова, срицанѣ и читанѣ научити мора.“ (СГПС I, 125) Или нешто даље: „Прво како ће ко *писаши*, док, ако ништа, прѣвѣи Грамматѣке своје почетак, т. е. слова, срицанѣ, *читанѣ* и напис слова, не зна?“ (Исто, 128; курзив В. Ђ.) Уп. и Светића у трећем Утуку: „И разумъ треба у писану да се пѣта, а не само уво; а и око кодѣ написане рѣчи́и има своје право, ерѣ колико писанѣ мора одговорити уву, толико и оку, коме се непосредствено односи: коренѣ эзѣка и рѣчи́и презирати и одбацати значи эзѣкъ у коренѣ ударати ...“ (СГПС III, 227)

³⁰ Брозовић (1988: 107–108).

И коначно, као битан елемент јавља се однос према дотадашњем разуђеном правописном узусу као однос према традицији, према националној прошлости и садашњости. Отуда у предговору правопису који је за Друштво српске словесности сачинио Јован Стејић стоји и следеће образложење: „Съ овакимъ управо историчнымъ правописомъ да усдно ние Друштво и напредуюћу езикословну науку, нѣна начела и све слѣдствености савршено задовољило, то оно ни мало не таи, и то се и по себи разуме; но Друштво е и о томъ уверено, да са овимъ нѣговимъ засадъ поставлѣнымъ правописнымъ правилами заиста може напредуюћа наука поне онолико, ако не и више, бѣти задовољна, колико се задовољава са правописима велики европейски народа, кои одъ многи столѣтїя имаю и своя учена друштва, и велика училишта, и безбройна па и исполнска средства за свою просвету и свое езикословно изображенїе, и кои су стекли онако велико књижевно благо.“³¹

Међутим, овај комплекс споредних тема које су утицале на правописна питања временом се лагано смањивао. И како су неке теме силом историјских прилика отпадале, тако се мењало и оно што се налазило у фокусу самих правописних приручника. Када је перспектива *дошата написаног* (дакле, традиционалног, затеченог стања) с формалним прихватањем реформисане азбуке изгубила снагу битног аргумента, из правописа је нестало питање потребног скупа графема, нестало је и питање историјског/етимолошког принципа у правопису. Од онога што одређује правописне принципе преостала су само питања која се тичу бележења гласовних промена, и у оквиру њих комбинација фонолошког и морфонолошког принципа у прилично ограниченом броју типских позиција, с јасном предношћу фонолошког принципа у укупној маси текста. С друге стране, метастазирали су неки сегменти правописа, претсјечно конвенционалне природе, нпр. делови о великом слову, спојеном и одвојеном писању речи, интерпункцији и транскрипцији, који кроз читав 20. век заузимају највећи простор у правописима, а уопште не утичу на питање основног принципа правописа.

ЛИТЕРАТУРА

Амирова 1977	Т. А. Амирова, К истории и теории графемике, Москва 1977.
Брозовић 1988	Далибор Брозовић, Павле Ивић, Језик, српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски (Извадак из II издања Енциклопедије Југославије), Загреб 1988.
Вук 1818	Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник истолмачен њемакцијем и латинскијем ријечма, Беч 1818.
Драгосављевић 1840	Адамъ Драгосавлѣвић, Постаанакъ Славенски слова или пи-сменость каква е и каква треба да е у Србскомъ езъку, Београд 1840.
Ђорђевић 1984	Бранивој Ђорђевић, Граматика српскохрватске дикције, Београд 1984.

³¹ Српски правопис (1852: 2–3).

Захријевић 1847	Илија Захарјевић, Србска Грамматика, Београд 1847.
Јовановић 1836	Евгеније Јовановић, Ореографија србска, Будим 1836.
Клајн 1976	Иван Клајн, Конвенционално и суптинско у правопису, Правописна проблематика у Босни и Херцеговини, Сарајево 1976, 59–73
Костић 1979	Ђорђе Костић, О култури говора (Основи), Београд 1979.
Могуш и Вончина 1983	Милан Могуш, Јосип Вончина, „Сало дебелог јера либо азбукопротрес“ Саве Мркаља, Загреб 1983.
Мркаљ 1810	Сава Мркаљ, Сало дебелог ера либо азбукопротрес, Будим 1810.
Преп. I	Вукова преписка I (државно издање), Београд 1907.
Симић/Остојић 1981	Радоје Симић, Бранислав Остојић, Основи фонологије српско-хрватскога књижевног језика, Титоград 1981.
Симић 1991	Радоје Симић, Српскохрватски правопис, нормативистичка испитивања у ортографији и ортоепији, Београд 1991.
СПГС I–III	Скуљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића I–III, Београд 1894.
Српски правопис 1852	Србский правопись (сачинио и по заключенија Друштва уредіо садашній нѣговъ Подпредсѣдатель Јованъ Стеићъ), Гласник Друштва српске словесности 4 (1852) 1–15
Стојановић 1924	Љубомир Стојановић, Живот и рад Вука Стеф. Караџића, Београд–Земун 1924.
Суботић 1991	Љилана Суботић, Типови ортографских проседеа у предвукковском периоду, Научни састанак слависта у Вукове дане 20/2, Београд 1991, 91–96
Тирол 1852	Димитриј П. Тиролъ, Общеупотребительный правопись србскогъ языка за употребленіе учеѣ се србске младежи, Темишвар 1852.

Summary

Vlado Dukanović

THE DEVELOPMENT OF THE UNDERSTANDING OF ORTHOGRAPHIC RULES IN THE 19TH CENTURY SERBIA (ON TRANSLATION OF THE PHONEMES INTO THE GRAPHEMES AND ELEMENTARY ORTHOGRAPHIC PRINCIPLE)

During the period 1810 to 1817 four basic theoretical problems concerning the orthography of the Serbian language were opened: 1) the number of elements of the abstract set of phonemes; 2) the correlation between the abstract set of phonemes and the abstract set of graphemes; 3) the correlation between phonemes and graphemes in registering specific phonemes and (certain) phoneme combinations; 4) the correlation between phonemes and graphemes in registering phonetic changes on morphemic boundaries within the lexeme. In the mid-19th century usus of writing of the Serbian language showed seven types of phonological correlation in two submorphemic levels in establishing connections between spoken and written languages (the level of relation between abstract set of phonemes and the abstract set of graphemes, ie. the level of relation between phonemic and graphemic combinations). When in the course of analysis we shift to morphemic and lexemic levels the question of the phonological correlation acquires a new dimension and becomes the issue of elementary orthographic principle.